

Moshe Idel

Principiul feminin
în Cabala

Traducere de Maria-Magdalena Anghelescu

POLIROM
2021

Cuprins

<i>Prefață</i>	9
1. Introducere. Cabala teosofică: complexitate și dinamism	11
2. Reificarea și statutul ontologic al gândirii și acțiunii în Cabala timpurie	44
3. Adăugarea genului la „acțiune”	52
4. Despre statutul elevat al Femininului divin în Cabala teosofică...	59
5. Tatăl, Capul și Fiica	65
6. <i>Sefer Ma'arekhet ha-'Elohut</i> și reverberațiile sale	88
7. R. Moshe Cordovero și R. Shlomo ha-Levi Alqabetz	100
8. R. Isaac Luria Ashkenazi, adepții săi cabaliști și șabatieni.....	131
9. R. Moshe Hayyim Luzzatto: 1707-1746.....	167
10. Femeia privilegiată la câțiva cabaliști mai târzii din Așkenaz ..	183
11. Câteva exemple hasidice ale teoriei genului în trei faze.....	196
12. Câteva considerații terminologice mai largi	211
13. Observații finale.....	226
<i>Surse primare</i>	269
<i>Bibliografie</i>	275
<i>Index de autori</i>	301
<i>Index tematic</i>	305

Aspectul preaxial se găsește în *Comentariul* lui Luria la *Idra' Zutta*, un important tratat teosofic din literatura zoharică; atunci când se tratează despre configurațiile din cea mai înaltă parte a sistemului sefirotic, Capul este conceput ca sursă a Femeii⁷. Vom discuta numai câteva dintre lungile serii de texte luriene care scot în relief statutul sublim al Femeii în comparație cu alte *sefirot*. Toate acestea dezvăluie impactul profund al teoriei configurațiilor, chipurilor sau capetelor divine, în mod special al teoriei celor trei capete cerești, așa cum se găsește în compoziția zoharică *Idra' Zutta*⁸.

Vom examina în continuare unul dintre puținele documente cabalistice scrise de Luria însuși, urmat de o discuție despre paralelele din alte texte luriene:

Iar Capul care este mai înalt decât celelalte două [capete], numit „Capul Ceresc care nu este cunoscut”⁹, este mai sus decât cele nouă *sefirot*¹⁰ menționate anterior și împreună cu Acesta cele zece *sefirot* absolute sunt complete. Și iată, aspectul lui *Malkhut*¹¹ nu a fost menționat și nici revelat în cele nouă *sefirot* originare [*shorshiyot*]. Cu toate acestea, *Malkhut* este revelată ulterior din secretul acelui „Cap Ceresc care nu este cunoscut”, care se află mai sus decât cele nouă *sefirot* originare, menționate mai sus. Iar prin aceasta ar trebui să

-
7. A se vedea mai sus, în pasajul din *Ra'aya' Meheimna'*, retipărit în *Zohar*, I, fol. 24a, menționat și mai sus, în cap. 5, n. 107, cu privire la ascensiunea *Shekhinei* la capul tuturor capetelor. Luria a fost mai înclinat decât Cordovero spre discuțiile despre teosofia din *Idra'*. Acesta din urmă era înclinat spre orientarea din *Tiqqunei Zohar*, care se ocupă de situația dificilă a Femeii. A se vedea și Roi, *Dragostea Shekhinei*, 252, n. 59.
 8. Vezi *Zohar*, III, fol. 288a, 289b, Matt, *The Zohar, Pritzker edition*, 9: 774, n. 23, 24, 786-787, n. 58. Pentru punctele de vedere despre configurațiile divine din literatura zoharică, vezi Sobol, *Transgression of the Torah and the Rectification of God*, 14-24, 143-174. A se vedea, de asemenea, Jonathan Benarrosh, „O ediție a versiunilor timpurii ale lui *Idra Zuta* și o traducere ebraică necunoscută din Ms. Vatican 226, copiată în 1311” (ebraică), 157-247.
 9. Acest cap este identificabil cu Infinitul în unele texte luriene.
 10. Cele nouă lumini sau *sefirot* care ies din lumina cerească numită *Botzina' de-Qardinuta'*, conform discuției din *Idra' Zutta*, cf. *Zohar*, III, fol. 295a. Vezi paralelele menționate în traducerea lui Matt a acestui tratat în *The Zohar, Pritzker edition*, 9: 772, n. 19, 20.
 11. Semnificația exactă a aspectului aici este discutabilă. A se compara cu Hayyim Vital, *Sefer ha-Heziyonot*, 186, unde acest aspect este legat de '*Attiq Yomin* și de lumina învăluitoare. A se vedea și Wolfson, „Engenderment”, 212, n. 28.

înțelegeți rangul [înalt] și măreția lui *Malkhut*, căci „Ea este cununa pe capul Dreptilor”¹², „Ea este piatra din capul unghiului”¹³ care în Timpul Ce Va Să Vină va fi mai mare decât soarele¹⁴.

Principala afirmație aici este că Femeia, denumită atât *Malkhut*, cât și *‘Atarah* și în relație cu masculinul, cel drept, se găsește deja în cel mai înalt dintre cele trei Capete divine, care este practic identic cu Infinitul, conform teosofiei provenite din literatura *Idra’*. Teoria celor trei capete apare prima dată în Cabala în *Idra’ Zutta’*, deși cabalistul din secolul al XIII-lea R. Abraham Abulafia exprimă o viziune similară¹⁵. Cartea sa *Sefer ha-’Ot* a fost scrisă în Sicilia

12. *BT, Berakhot*, fol. 17a. Această afirmație ar trebui comparată cu sentimentul prezenței *Shekhinei* pe cap în timp ce se află în această lume, cf. *BT, Qiddushin*, fol. 31a. A se compara cu Wolfson, „Engenderment”, 212, unde acesta susține că imaginea cununii de pe capul soțului (cf. *Pilde* 12: 4) și de pe capul dreptilor se referă categoric la restaurarea androgenului masculin divizat în cadrul structurii divine.

13. *Psalmi* 118: 22.

14. R. Hayyim Vital, *Sha’ar Ma’amarei Rashby*, 236-237:

והראש העליונה על שתיהן שהיא הנקראת רישא עלאה דלא אתידע היא למעלה מן התשעה ספיי הנז' ועמה נשלמין לעשר ספירות גמורות והנה בחינת המלכות לא נזכרה ולא נתגלית באלו התשעה ספיי השרשיות אמנם אח"ך נגלית המלכות מסוד האי רישא עלאה דלא אתידע העומדת למעלה מן התשעה ספירוי שרשיות הנז'. ובוזה תבין מעלת וגדולת המלכות כי היא עטרה בראש צדיק היתה לראש פינה אשר לעתיד תהיה גדולה מן השמש.

După părerea mea, textul lui Vital citat aici și un altul pe care el l-a păstrat, menționat mai jos în această notă de subsol, transmit o reprezentare mult mai bună a Cabalei luriene decât textul citat de Wolfson și interpretat falocentric; acesta din urmă, în plus, este mai comprehensibil în contextul textelor tratate aici. Pentru tema Femeii lui *Arieh 'Anppin*, a se vedea Vital, *Sha'ar ha-Kavvanot*, fol. 23a, în special fol. 24a:

ואמנם לפי שזווג א"א נעלם מאד כי הרי אין בחיני' נקבה נזכר אצלו בפירוש אלא בהעלם גדול וע"כ נעלם זווג א"א במקום הזה ואין אנו מזכירין רק זווג דא"א.

„Într-adevăr, întrucât actul sexual al lui *'Arieh 'Anppin* este unul foarte ascuns, deoarece aspectul Femeii nu este menționat explicit, ci într-o manieră foarte ocultă, și acesta este motivul pentru care relația sexuală a lui *'Arieh 'Anppin* este în acest loc ascunsă, iar noi nu menționăm și nu ne referim decât la relația sexuală inferioară dintre *'Abba* și *'Imma*.” Cu siguranță, menționarea actului sexual ascuns nu înseamnă absență sau masculinizare.

15. Vezi n. 8 de mai sus. Vezi presupunerea lui Abulafia că există trei capete cerești care provin din *sefirah Keter*, în *Sefer ha-'Otin*, A. Jellinek (ed.), „Abraham Abulafia, *Sefer ha-Ot*”: *Jubelschrift zum 70. Geburtstag des Prof. H. Graetz*, 71. Tema Dumnezeuului cu trei capete se regăsește și în hinduism în forma zeiței Trimurti.

între 1285 și 1288, după o lungă perioadă de absență din Peninsula Iberică, și este plauzibil ca el să fi știut de existența teoriei celor trei capete din cea mai înaltă sferă divină în Spania înainte de 1273, ultimul an pe care l-a petrecut în Castilia sau Spania în general. Legătura anterioară dintre un cap divin suprem și Femininul divin, pe care am discutat-o în capitolul 5, este abordată de Luria/Vital în cadrul unei teosofii diferite de cea a lui Cordovero și justifică astfel într-o manieră semnificativă modelul în trei faze. Este interesant că, poate în mod inconștient, un adjectiv și un verb feminin califică termenul masculin din punct de vedere gramatical *Rosh* – „cap”. Preeminența Femeii, *Malkhut*, este evidentă, atât în trecutul primordial, cât și în viitorul eshatologic, când ea este descrisă cum transcende chiar lumina Soarelui, adică Bărbatul, ca Soț al Ei. Descrierea Ei în eshaton ca fiind mai înaltă decât Soarele este emblematică pentru imaginarul măreției Sale. Din acest punct de vedere, afirmația lui Luria transcende chiar atitudinea pozitivă față de Ea din Cabala lui Cordovero.

Textul citat a devenit paradigmatic în acest tip de literatură cabalistică: o serie semnificativă de alți cabaliști lurieni abordează în mod similar superioritatea Ei în comparație cu celelalte nouă *sefirot*. De exemplu, în termeni similari, principalul discipol al lui Luria, celebrul cabalist R. Hayyim Vital Calabrezul, citează învățătura orală a lui Luria:

Am auzit odată de la profesorul meu, binecuvântată să-i fie amintirea, că cele nouă *sefirot* [...] și ceea ce am auzit de la profesorul meu, binecuvântată să-i fie amintirea, despre această problemă este că: Iată, ar trebui să știți că noi am interpretat mai întâi că cele nouă *sefirot* originare¹⁶, [împreună] cu capul care nu este cunoscut, sunt cele zece [*sefirot*] originare și sursa întregului [domeniu al] emanației. Cu toate acestea, subiectul existenței *sefirah Malkhut* nu a fost dezvăluit încă, dar vom interpreta mai întâi că acel „cap care nu este cunoscut”, iar prin el trebuie să înțelegeți rangul lui *Malkhut*, fiindcă Ea este cununa pe capul celor drepte și „Ea este piatra din capul unghiului”¹⁷, iar în viitor lumina Ei va fi mai mare decât Soarele [...] și iată că *Malkhut* din 'Arikk 'Anppin nu era perceptibilă cum s-a comentat în introducerea la comentariul despre *Idra' Zutta*, că în 'Arikk 'Anppin erau doar nouă *sefirot* de la *Keter* la *Yesod*, că acel cap care nu este cunoscut este un aspect al lui 'Attiq și 'Arikk 'Anppin a rămas numai cu nouă *sefirot*, dar de la lumina expansiunii lui *Netzah*, *Hod* și *Yesod* în 'Arikk 'Anppin, de acolo aspectul lui *Malkhut*

16. După o altă versiune, este scris *neqqudot*, „punctele”. Vezi n. 48 de mai jos.

17. Psalmi 118: 22.

a apărut din 'Arikh 'Anppin. Astfel, cele zece *sefirot* au fost completate în el, iar din aceasta ar trebui să înțelegem că întotdeauna aspectul lui *Malkhut* este mai înalt decât Bărbatul care este mai înalt decât Ea, și acesta este motivul pentru care se numește¹⁸ „cununa soțului Ei”¹⁹.

Ocurența temei cununii în relație cu Femeia care este mai înaltă decât Bărbatul e destul de evidentă în cele două pasaje citate până acum. Primul o descrie pe Ea ca nefiind nici total absentă din cele mai înalte Configurații ale capetelor, nici „singură” în structura celor nouă *sefirot*; mai degrabă, Ea este doar împreună cu *Yesod*, și anume, ca dimensiune feminină a puterii divine masculine. Mai mult, și aici, cabalistul a făcut distincție între două faze ale Femeii: cea primordială și cea eshatologică, care constituie două faze ale modelului trifazic. În ambele pasaje, Ea este înțeleasă ca fiind legată de cele mai înalte aspecte ale divinității, mai înaltă decât cele nouă *sefirot* care au apărut înaintea Ei. Poate că avem aici sub observație o utilizare implicită a dictonului pseudo-aristotelic, căci apariția Ei din cel mai înalt cap divin este mai târzie. Nu este clar dacă acel „cap care nu este cunoscut” trebuie considerat în contextul Gândirii.

Soarele este fără îndoială o referire la Bărbat, iar înălțarea și strălucirea viitoare a lui *Malkhut* constituie dovada vizibilă a statutului Ei sublim, cel puțin în viitorul soteriologic, când Ea va transcende Bărbatul, *Ze'vir Anppin*, deși transcenderea Lui de către Ea a avut loc în virtutea statutului suprem al sursei Ei²⁰.

18. Pilde 12: 4. A se compara totuși interpretarea inversă oferită de Wolfson, „Engenderment”, 214, cu un punct de vedere al lui Efrayyim Penzner, unul dintre elevii lui Hayyim Vital, care utilizează versetul din Pilde într-o manieră destul de asemănătoare cu a profesorului său.

19. 'Etz Hayyim, Poarta 13, cap. 2:

פ"א שמעתי ממורי ז"ל כי הט"ס הנ"ל... וזה מה ששמעתי ממורי ז"ל בענין זה והוא דע כי הנה ביארנו תחלה כי הט"ס המקוריית (נ"א הנקודות) עם רדל"א והם י"ס מקוריית ושרשיות לכל האצילות אבל ענין מציאת ספ"י המלכות לא נתגלה עדיין עתה אמנם נבאר תחלת הכל האי רדל"א ובוזה תבין מעלת מלכות כי היא עטרה בראש צדיק והיתה לראש פנה ויהיה לעתיד אורה גדולה מן השמש [...] והנה המלכות דא"א לא היתה ניכרת כמבואר אצלינו בהקדמת ביאור אדר"ז כי לא היה בא"א רק ט"ס מכתר עד יסוד כי רדל"א הוא בחי' עתיק ונשאר א"א בבחי' ט"ס לבד אבל מן האור של התפשטות נה"י דע"י המתלבשין בא"א משם נעשה בחי' המלכות דא"א ונשלמו בו י"ס ובוזה תבין איך לעולם בחי' המלכות גדולה מהזכר העליון ממנה ולכן נקראת עטרת בעלה.

Pentru termenul מקוריית în contextul atributelor divine, a se vedea și R. Nathan din Gaza, *Sefer ha-Beriy'ah*, Ms. Berlin, 8° 3077, fol. 12b, 14a.

20. Pentru fundalul creșterii luminii Ei, vezi discuțiile mele din „The Divine Female and the Mystique of the Moon”.

Declarația finală din cartea *'Etz Hayyim* a lui Vital întărește teza noastră: versetul din Pilde referitor la relația dintre soție și soț a fost interpretat în mod univoc ca referindu-se la supremația Ei, nu la absorbția Ei într-o unitate androgină, iar această supremație este evidentă, în diferite moduri, și într-o serie de texte anterioare²¹.

După cum am menționat mai devreme, această viziune despre supremația Lunii/Femininului asupra Soarelui apare deja în unele texte cabalistice de la mijlocul secolului al XIII-lea²². Nu în ultimul rând: lui Luria îi plăceau foarte mult aspectele antropomorfe ale entităților superioare din domeniul divin, concepute ca niște chipuri și capete, pentru că el urma teosofia existentă în scrierea zoharică *Sifra' di-Tzeni'uta'*, o carte despre care a scris un comentariu, și cele două compoziții teosofice numite *Idrot*. Acolo, conceptul de *matqela'*, echilibrul necesar între elementele masculine și feminine din structura teosofică, este un principiu ce stă la baza proceselor stabile de emanație, care altfel nu pot persista²³. Un astfel de echilibru se regăsește și în altă parte: „Ultimul punct al lui *Malkhut* [...] și vârful creșterii sale este că ea va include toate cele zece *sefirot* ale ei și va fi într-o poziție față în față cu *Ze'ir Anppin*, întru totul egali, iar cei doi regi²⁴ vor folosi aceeași coroană”²⁵. Acesta este doar unul dintre numeroasele cazuri în care egalitatea dintre puterile divine feminină și masculină este descrisă ca având loc în timpul procesului teosofic zilnic.

Într-o altă lucrare, *Mevo' She'arim*, R. Hayyim Vital exprimă un punct de vedere asemănător cu cel citat mai sus, descriind prezența Femeii în contextul diferitelor capete cerești:

Și, iată, aspectul lui *Malkhut* care este revelat singur²⁶ nu se găsește doar în *'Arikk 'Anppin*, ci numai aspectul de *Ateret* al lui *Yesod* dinăuntrul său, întrucât toate acestea sunt Bărbat [...] dar Femeia într-o

21. Vezi, mai jos, cap. 11, n. 14.

22. Vezi, mai sus, alături de n. 25, cap. 4, și vezi și mai jos, n. 28. În mod ciudat, acest pasaj interesant nu a figurat în discuțiile legate de teoria falocentrică a lui Wolfson.

23. *Sifra' di-Tzeni'uta'*, tipărită în *Zohar*, II, fol. 176b, tradusă în Matt, *The Zohar*, 5: 535. Despre conceptul de *Matqela'*, vezi Liebes, *Selețiuni din lexiconul zoharic*, 329-330, și Wolfson, „Woman: The Feminine as Other in Theosophic Kabbalah”, 183-184.

24. *BT, Hullin*, fol. 60b.

25. *'Etz Hayyim*, Poarta 36, cap. 1:

שהיא נקודה מלכות האחרונה שבה כנ"ל ותכלית גדול שלה הוא שיהיה בה כל הי"ס שלה ותהיה עם ז"א פב"פ שוה לגמרי וישתמשו ב' מלכים בכתר א'.

26. Și anume, ca o *sefirah* separată, nu ca o dimensiune feminină ce ar caracteriza *sefirah Yesod*. Acesta este motivul pentru care nu trebuie

manieră concretă nu se găsește [...] și tot astfel, în [configurația lui] *'Attiq Yomin*, Femeia nu se găsește de la Sine, ci numai ca *'Ateret* al lui *Yesod* al lui *'Attiq* este Femeia, la fel ca în *'Arikk 'Anppin*. Totuși, ***Malkhut* este revelată din secretul Capului care este mai înalt decât toate** [capetele] și nu este cunoscut, care se numește *'Attiq Yomin* ce este mai înalt decât toate cele nouă *sefirot* din *'Arikk 'Anppin*, iar acesta este textul doveditor „soția virtuoașă este cununa Soțului Ei”²⁷, care în Timpul Ce Va Să Vină va fi **mai mare decât Soarele**, „și Ea va fi piatra din capul unghiului”²⁸.

Aluzia la versetul din Pilde este deosebit de interesantă, pentru că nu se referă la capul Soțului, și anume *Tiferet*, ci la cel mai înalt Cap divin, care, cel puțin implicit, este descris ca Soțul Ei. *Malkhut* este juxtapusă aici lui *'Ateret ha-Yesod*, puterea feminină din urmă fiind dependentă de *Yesod*, în timp ce prima este concepută ca fiind mai înaltă decât Soțul ceresc. Numai că această versiune leagă cununa de Capul ceresc, nu de cei dreپti, ca în pasajul lui Luria și în cel menționat mai jos, din cartea lui Naftali Bakharakh. Inutil să mai spun că, potrivit acelor pasaje, Femeia nu va fi eliminată în viitor, ci Ea sau lumina Ei vor spori chiar mai mult decât cea a Bărbatului. O viziune explicit restaurativă cu privire la ascensiunea Femeii este evidentă în alt loc din scrierea lui Hayyim Vital: „Iată, îngerii nu știu locul din care Ea a fost desprinsă, când *Malkhut* se înalță la Infinit, fiindcă Ea este mai înaltă decât ei”²⁹. „Locul” care se află cu Infinitul va deveni un motiv în teosofia lui Nathan din Gaza, așa cum vom vedea mai jos.

Un pasaj foarte asemănător apare și într-un text clasic de la mijlocul secolului al XVII-lea al Cabalei luriene, *Sefer 'Emeq ha-Melekh*, de R. Naftali ben Jacob Elhanan Bakharakh, care a adoptat

confundate diferitele stări ale componentelor feminine ale lumii divine.

27. Pilde 12: 4.

28. Vital, *Mevo' She'arim*, 95:

והנה בחינת מלכות נגלית לבדה לא נמצאת בא"א לבדה רק בחי' עטרת היסוד שבו כי כל זה הוא דכורא... אך נוקבא ממש לא נמצאת וכן בעתיק יומין לא נמצא בחי' נוקבא בפני עצמה רק עטרת היסוד דעתיק היא נוקבא כמו בא"א. אמנם אח"כ נתגלית... נמצאת המלכות מסוד האי רישא עילאה מכולהו דלא אתידע שהוא הנקרא עתיק יומין שהוא למעלה מכל אלו הט"ס דא"א וז"ס אשת חיל עטרת בעלה אשר תהיה לעתיד לבא גדולה מן השמש היתה לראש פינה.

Subliniere adăugată. Descrierea luminii Lunii ca fiind mai mare decât cea a Soarelui poate reflecta viziunea care exista deja la mijlocul secolului al XIII-lea. Vezi, mai sus, n. 22.

29. *Sha'ar Ma'amarei Rashby*, 21:

הנה המלאכים בעלות המלכות למקום שחוצבה עד אין סוף אין יודעים מקומה כי גבהה מהם